

HET (ON)BEKENDE KATANGAKRUIS

Roger Vanderleyden

I. Inleiding

Toen Katanga zich onder Moïse Tshombe afscheurde van het pas onafhankelijk geworden Congo (later Zaïre) en zijn eigen onafhankelijkheid uitriep, werd als nationaal symbool op de vlag en op de munten niet zomaar toevallig gekozen voor een embleem dat reeds honderden jaren in Katanga hét symbool was geweest van prestige, onafhankelijkheid en rijkdom: het katangakruis. Helaas zorgden de internationale geldmachten ervoor dat de jonge staat geen lang leven beschoren was, want de financiële belangen waren té groot: door zijn fantastische bodemrijkdommen (niet in het minst het kopererts) was Katanga zowat de schatkamer van het onafhankelijk geworden Congo.

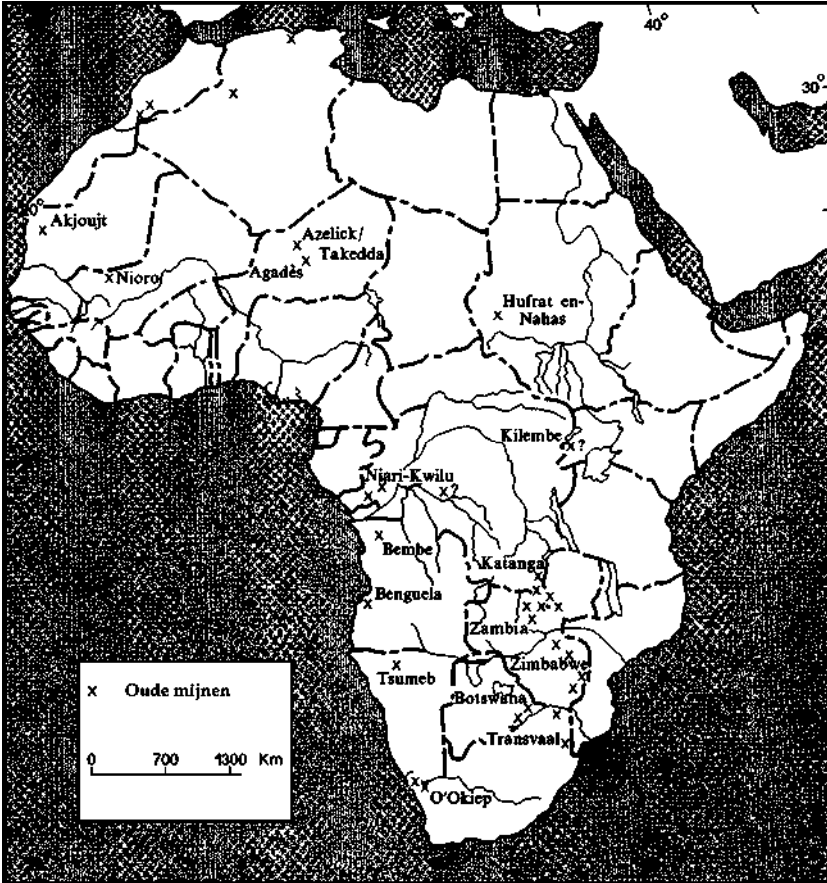
Afrika is erg ongelijk bedeed met koper en vooral het gebied ten noorden van de evenaar bezit niet veel rijke kopermijnen (zie kaart 1).

De situatie is heel verschillend in het zuidelijk deel van Afrika. Reeds vóór de komst van de Portugezen aan het einde van de 15de eeuw ontgon de inheemse bevolking in het gebied rond de Congomonding intensief de mijnen van Bembe, maar vooral deze in het Niari-Kwilugebied ten noorden van de Congomonding.

Onder impuls van de Portugezen werden deze mijnen intensiever ontgonnen in de eeuwen die volgden. Nochtans waren die voorraden niet onuitputtelijk en men zocht koortsachtig naar nieuwe ontginningsgebieden, waarover vooral in de 18de eeuw de geruchten steeds talrijker werden, maar tot grote frustratie van de Portugezen in Angola bleken de pogingen om ze te vinden vruchteloos.

Toch waren die kopervoorraden er in en rond een gebied dat men later de “Copperbelt” is gaan noemen en dat zich in een boog uitstreckte over een afstand van ongeveer 800 km, gaande van het zuiden van Katanga, doorheen Centraal-Zambia tot in Zimbabwe (zie kaart 2).

Deze Zambiaanse Copperbelt, één van de rijkste kopervelden ter wereld, werd pas echt door de Westerse industrie ontdekt in de jaren 1920, omdat een groot deel van het gebied aan de oppervlakte niets liet vermoeden van de koperrijkdom onder de grond.

Kaart 1. Vindplaatsen van koper in de prékoloniale periode.

Dit betekent echter niet dat er in het gebied geen koper werd ontgonnen door de inlandse bevolking. Volgens Eugenia Herbert zou de koperontginning in Centraal-Afrika reeds begonnen zijn vanaf de 3de eeuw na Christus. Misschien is de term “ontginning” een té sterk woord voor wat begon als het verzamelen van koperhoudende brokken erts die aan de oppervlakte werden gevonden en die, na verbrijzeling, in rudimentaire kleiovens werden gesmolten.

Het oudste bewijs voor koperontginning in Centraal-Afrika werd volgens de Maret (1982) gevonden in de Naviundumijn, in de buurt van Lubumbashi. De koolstofdatum werd vastgesteld A.D. 345 (± 75) en Michael Bisson heeft bewezen dat er reeds koper werd ontgonnen in Kansanshi (Noord-Zambia), slechts een goede 100 kilometer verwijderd van Kipushi aan de grens met Katanga, vanaf de 5de eeuw na Christus (A.D. 440 \pm 90). En daar de ontgonnen ertsen dezelfde zijn als deze die in Katanga werden bewerkt, is het zeer goed mogelijk dat de mijnen rond Kipushi (zo'n 20 km ten zuidwesten van Lubumbashi) eveneens reeds eind 4de en in de 5de eeuw werden ontgonnen.

Kaart 2. Koperafzettingen in zuidelijk Afrika.

Dit blijven natuurlijk slechts gissingen, maar in ieder geval is bewezen dat in Kipushi zeker koper werd ontgonnen vanaf de 9de eeuw.

Alhoewel honderden oude verlaten mijnen bewijzen dat het hele gebied eeuwenlang intensief door de inheemse bevolking werd ontgonnen, bleef de rijkdom van de Copperbelt tot in de 19de eeuw voor de blanke buitenwereld verborgen. Het was pas in 1806 dat twee halfbloedhandelaars uiteindelijk de koperrijkdom van Katanga ontdekten (zie kaart 1) en dat in het dagboek van één van hen, Baptista, het woord *Catanga* voor het eerst in de literatuur verschijnt, waarbij hij vooral verwijst naar het gebied van de “groene stenen” (= malachiet).

Op zichzelf is het helemaal niet verwonderlijk dat het zolang geduurd heeft voor de buitenwereld het Katangees kopergebied heeft ontdekt, want hoewel Katanga een oppervlakte heeft van om en bij een half miljoen vierkante kilometer (dit is meer dan 16 maal de oppervlakte van België), toont een blik op de kaart dat het pal in het centrum ligt van zuidelijk Afrika, zo'n 1500 à 2000 km "in the middle of nowhere".

Aan de noordelijke rand van de Copperbelt ontstonden in de vallei van de Lualaba drie koninkrijken die een belangrijke rol hebben gespeeld in de productie, het gebruik en de verspreiding van de kruisen. Het Luba-rijk was veruit het belangrijkste: het werd reeds gesticht vóór 1490, breidde zich sterk uit in de 16de eeuw en bereikte het hoogtepunt van zijn macht in de 19de eeuw.

Het tweede, het Lunda-rijk, dat zich uitstrekte tussen Katanga en Angola, bereikte zijn hoogtepunt in de 17de-18de eeuw, en het derde rijk dat een belangrijke rol heeft gespeeld in de productie en de verspreiding van katangakruisen was het Yeke-rijk, dat pas ontstond rond 1850 in de zone oost met als westelijke grens de Lufirivier, en dat de rechtstreekse oorzaak was van het verval van het Luba-rijk.

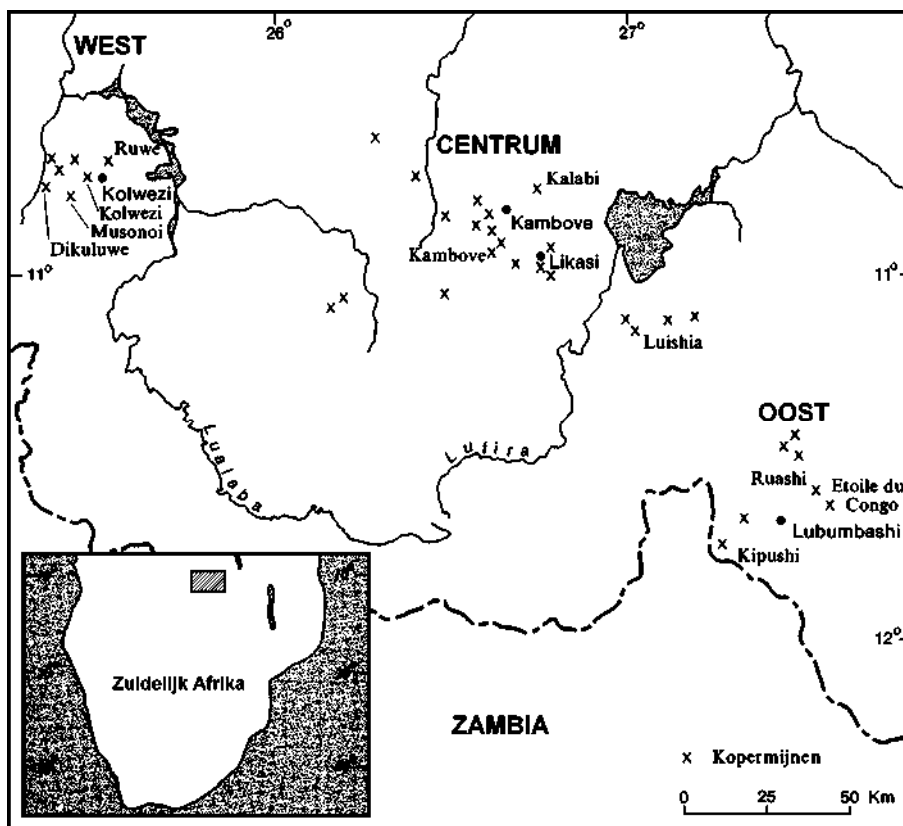
Na de Yeke-invasie werd Opper-Katanga verdeeld onder de Lunda die de westelijke mijnen onder hun controle kregen en de Yeke zelf, die het centrum en het oosten zouden gaan beheersen. De Lunda echter waren erg bijgelovig en wilden niets te maken hebben met de koperontginning: ze lieten deze activiteiten over aan de Bena Mitumba, die zich reeds eeuwenlang hiermee hadden beziggehouden en echte specialisten waren geworden. De Lunda zelf stelden zich tevreden met de handel in de afgewerkte producten nl. de kruisen, die via allerlei tussenpersonen hun weg vonden tot aan de Atlantische kust in Angola.

Bankbiljet van Katanga 1962 (146 x 70 mm), met de afbeelding van een smeltoven voor Katangakruisen van de Yeke.

De Yeke kwamen uit het oosten en ze hadden al heel wat ervaring opgedaan in het smelten van ijzer. In het overwonnen gebied kwamen ze in contact met de Sanga die, evenals de Bena Mitumba, al eeuwenlang specialisten waren in het kopergieten. Dankzij hun ervaring in de ijzerindustrie leerden de Yeke in zeer korte tijd van de

Sanga de knepen van het vak. Maar zij gingen nog verder: ze zorgden ervoor dat al de kopergieters in het gebied tussen de Lufira en de Lualaba zich groepeerden tot goed georganiseerde Yeke-gilden, waarbij na een tijdje ook de Sanga zich aansloten. Zo kwam de koperindustrie van de belangrijkste bekkens uiteindelijk in de macht van de Yeke en zij werden na 1870 de voornaamste producenten van de katanga-kruisen van het type IV.

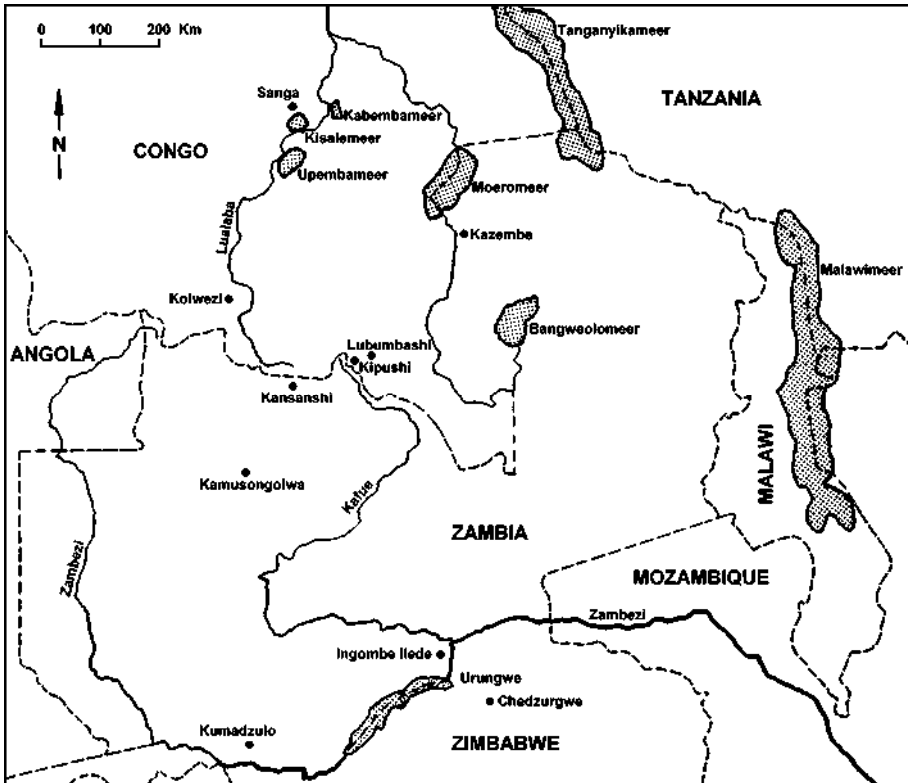
Kaart 3. Kopermijnen in Katanga

Maar niet alleen de Yeke produceerden deze kruisen. In het Lunda-gebied (de streek rond Kolwezi in het westelijk bekken) waren de Bena Mitumba eveneens erg actief, en ook bij de Luba waren er verscheidene productiecentra. Vandaar ook de verscheidenheid in grootte en gewicht, vooral in de tweede helft van de 19de eeuw. Zeer waarschijnlijk zullen de koperproducerende volken het gewicht van de kruisen aangepast hebben aan de wensen van hun klanten. Zo produceerden de Bena Mitumba kruisen, bestemd voor de handel met de westelijke etnische groepen tot in Angola, met een gewicht tussen 2 kg en 2,5 kg. De smeltovens van de Yeke daarentegen produceerden 30 à 35 kg koper per oven en daaruit werden traditioneel 50 kruisen vervaardigd van elk 600 à 700 gram zwaar. Waarom nu precies 50 kruisen is een onopgelost raadsel gebleven, want zelfs de Yeke wisten hier het antwoord niet op: het was zo, omdat het altijd zo geweest was!

In de 19de eeuw hadden de Andreaskruisen (type IV) weliswaar de eeuwenoude kruisjes van het type II (H-vorm) voor het grootste deel vervangen, maar toch was men nog niet overal de oude vorm vergeten, want Arnot merkte tijdens zijn verblijf (1889-1894) bij de Luba op dat in sommige gebieden de X-vorm werd gebruikt en in andere nog steeds de H-vorm.

II. Evolutie van de koperstaven in Centraal-Afrika

Volgens Anciaux en de Maret werd door de verschillende etnische groepen tenminste reeds vanaf de 5de eeuw na Christus koper ontgonnen en gegoten in het oostelijk deel van de Copperbelt. Bij opgravingen in Kamadzulo in Zambia (zie kaart 4), vond men een deel van een koperen staaf, ongeveer 16 cm lang en ongeveer 5 cm breed, die dateerde uit het einde van de 6de eeuw na Christus (Vogel 1971).

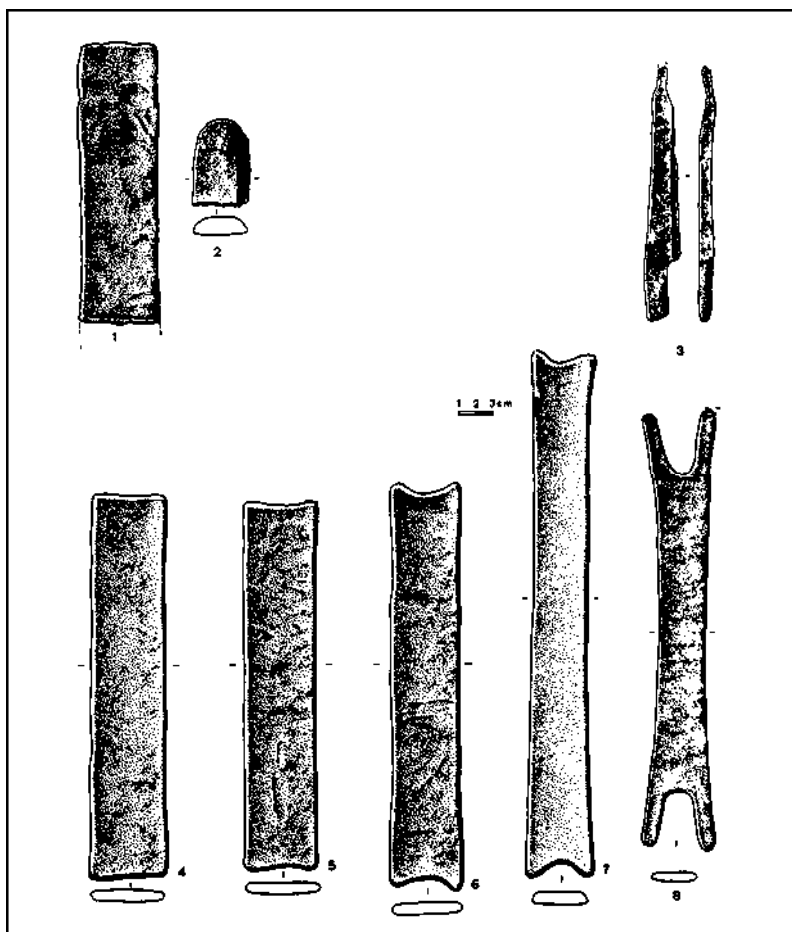

Kaart 4. Overzichtskartaart

Waarschijnlijk bestond er toen reeds een hele traditie in het gieten van deze platte staven, want uit vondsten in de buurt van Lubumbashi die dateren uit het midden van de 7de eeuw, blijkt duidelijk de zeer grote gelijkens met de koperstaaf uit Kamadzulo (Anciaux 1980).

De koperstaven uit de buurt van Lubumbashi waren eveneens ongeveer 5 cm breed, nagenoeg 25 cm lang en 6 à 8 cm dik, met een gewicht dat schommelde tussen 300 en 600 gram. Deze overeenkomst wordt des te interessanter als men weet dat de afstand in vogelvlucht tussen beide vindplaatsen meer dan 600 km bedraagt. Ook in Kamusongolwa (eveneens in Zambia) werden soortgelijke koperstaven gevonden, zodat meteen duidelijk wordt dat staven van dat type (I) zich toen reeds over een groot gebied verspreid hadden.

Geleidelijk echter ziet men een evolutie in de vorm, totdat men uiteindelijk uitkomt bij een vorm die reeds sterk doet denken aan de oudste Handavormen van het type II (= de H-vorm).

Afb. 1. Overzicht van de oudste staafvormen (naar P. de Maret).

1. Breukstaaf uit Kamadzulo (L. 13 cm); 2. Fragment van een staaf uit de Naviundumijn bij Lubumbashi (L. 4 cm, dikte 9 mm); 3. Helft van een Handakruis – Luano-site bij Lubumbashi (L. 11,5 cm); 4, 5 en 6. Staven uit de buurt van Lubumbashi. De onderste rij toont de geleidelijke evolutie van de vorm van het type I naar de klassieke Handavorm. De voorlaatste staaf (7) is 22,5 cm lang en werd gevonden in Kamusongolwa (Zambia). 8. Kruis type II a.

Het hiervoor afgebeelde overzicht toont de geleidelijke, zwaluwstaartachtige inzinking aan de twee smalle breedtezijden. Afbeelding 1 (6), een staaf gevonden in de Katemomijn bij Lubumbashi, is de rechtstreekse voorloper van de H-vormige koperstaven die reeds voor de 13de eeuw voorkwamen in het Upembabekken.

Wat bij de oudste vondsten echter opvalt is dat men heel weinig volledige staven heeft gevonden. Bijna altijd gaat het over brokstukken, maar de verklaring is heel eenvoudig: deze eerste staven werden gebruikt als grondstof voor de vervaardiging van sieraden (armbanden en kralen) en men brak die stukken eraf die men nodig had.

Deze koperstaven, die men later algemeen katangakruisen is gaan noemen, bestaan dus reeds zeer lang en ze komen voor in een ruime variatie van afmetingen, gewichten en vormen. Maar toch is het pas vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw, dat men meer is te weten gekomen over de kruisen in H-vorm. Zelfs oud-kolonialen die een groot deel van hun leven in het vroegere Belgisch Congo hadden doorgebracht, kenden in het gunstigste geval alleen maar de X-vormige kruisen, en ik heb in de jaren 70 tevergeefs geprobeerd een paar van hen te overtuigen dat er ook oudere katangakruisen met een andere vorm bestonden dan de Andreas “croisettes”.

Het is dank zij een aantal gedreven onderzoekers (waarvan verschillende Belgen), die een groot deel van hun energie en hun tijd hebben besteed aan opgravingen in Katanga, Zambia en Zimbabwe, dat we meer te weten zijn gekomen over de rijke verscheidenheid aan katangakruisen. Aan de andere kant was het wel logisch dat de eerste gegevens kwamen van Belgische zendelingen en ambtenaren, omdat ze ter plaatse regelmatig in contact kwamen met de traditionele betaalvormen van de inlandse bevolking. Toch was het Arnot (1875) die als eerste uitvoerig schreef over de giettechniek van de Yeke.

Alfred Mahieu vermeldde in 1922 het gebruik van de kruisen in het tijdschrift “Revue belge de numismatique et de sigillographie” 74 (Bruxelles), en nog meer uitvoerig in zijn reeks artikels over de betaalmiddelen van Congo die zijn verschenen tussen 1923 en 1928. Maar meer dan een korte vermelding van de vorm en de waarde, krijgen we niet. Monseigneur de Hemptinne vermeldde reeds heel wat meer informatie in zijn artikel “Les mangeurs du cuivre du Katanga” (Congo 7 van 1926) over de ontginning van kopererts en de productie van de katangakruisen door de lokale bevolking.

Maar in al deze artikels werden praktisch steeds de Andreaskruisen (type IV) vermeld en beschreven; over de oudere vormen wisten we nog zeer weinig.

III. De H-vormige kruisen (= Handa)

Het was pas vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw dat een generatie van wetenschappers aan het woord kwam die zich ter plaatse doelgericht ging bezig houden met zuiver wetenschappelijk onderzoek aan de hand van opgravingen in en rond oude mijnen en necropolissen. En weer waren het vooral Belgische onderzoekers die de spits afbeten. In 1957 onderzocht Jacques Nenquin ondermeer 60 graven in Sanga en bij het Kisalemeer (kaart 4) en hij vond er ondermeer 360 kruisen in H-vorm.

Een ander Belgisch team onder leiding van Hiernaux, Longrée en De Buyt vonden 140 kruisen bij hun onderzoek in het Boven-Lualabadal, eveneens in H-vorm, vooral van het type II d en e.

Ook buitenlandse onderzoekers werden nu aangemoedigd om het gebied rond en in de Copperbelt te onderzoeken. Michael Bisson leidde opgravingen in Ingombe Ilede (Zambia) en in Kipushi op een 20-tal kilometer ten westen van Lubumbashi. In Ingombe Ilede vond hij kruisen van een volledig ander type, groter en zwaarder dan het gewone Katangese X-type (zie verder).

Maar het is vooral dank zij de opgravingen en het onderzoekswerk van Pierre de Maret, professor aan de ULB (Université Libre de Bruxelles) dat we het meest overzichtelijk beeld hebben gekregen van de H-vormige kruisen (type II). Bij opgravingen op de nekropolis in Sanga in 1974 opende het team de Maret, Kanimba en Kerremans 31 graven, waarbij ze een schat aan vondsten en informatie over de grafbijlagen verzamelden.

*Afb. 2. Handavormen: verschillende afmetingen.
12 mm 0,3 g; 27 mm 15 g; 38 mm 17 g; 75 mm 57 g; 122 mm 148 g.*

Vóór hem had Bisson reeds de resultaten van de opgravingen van Nenquin en Hiernaux samengevat en beoordeeld. In totaal werden door hen samen 640 kruisen van het H-type gevonden, praktisch alle in graven (op één uitzondering na).

Bisson deelde ze in drie groepen in:

1. 476 kruisjes van het type II, 7 à 15 mm hoog
2. 161 kruisjes van het type II, 20 à 65 mm hoog
3. 3 kruisen van het type II, 90 à 125 mm hoog

Waarbij de laatste 3 kruisen van het type II wel degelijk afwijken van de andere modellen omwille van het tamelijk breed tussenstuk.

In andere graven werden nog kleinere kruisjes gevonden, tussen 5 en 8 mm hoog. Opvallend is de gelijkvormigheid van de gevonden kruisjes met uitzondering van die uit de derde groep. Bisson leidt hieruit af dat deze kruisjes een gestandaardiseerde waarde-eenheid moeten geweest zijn, niet alleen in Sanga maar ook in het hele Upembabekken, temeer daar in 9 van de 14 graven de kruisjes in de buurt van de handen of naast de heupen (dus eveneens binnen handbereik!) lagen. Bovendien vindt men vaak deze kruisjes, samengebonden in bundeltjes van 5 stuks.

Daarom zijn talrijke onderzoekers o.a. Verbeken (1960), Fagan (1970), Bisson en de Maret van mening dat de koperkruisen van het type II (vooral c, d en e) minstens een hele tijd als *algemeen aanvaard betaalmiddel* zijn gebruikt voor de aankoop van vooral voedingsmiddelen zoals zout, tabak, maïs, en bij de vishandel.

In 1981 heeft de Maret deze hypothese verder uitgewerkt en definitief op punt gesteld. Hij bestudeerde in totaal 1213 kleine koperkruisen van het H-type, die alle werden gevonden in het 200 km lange Upembabekken en die hij volgens grootte als volgt rangschikte (zie ook algemeen overzicht van de vormevolutie van het katangkruis achteraan):

1. 648 kruisjes van het type II (e); 5 à 15 mm hoog en max. 2 g zwaar.
2. 493 kruisjes van het type II (d); 16 à 35 mm hoog, 3 à 20 g zwaar.
3. 62 kruisen van het type II (c); 36 à 70 mm hoog, 20 à 80 g zwaar.
4. 8 kruisen van het type II (b); 71 à 150 mm hoog, 90 à 180 g zwaar.
5. 2 kruisen van het type II (a); meer dan 150 mm en 200 à 300 g zwaar.

Hij constateerde ook dat de oudste kruisen behoren tot het type II (a en b) en dat ze later klein tot zeer klein werden (dus een duidelijke evolutie van groot naar klein). Bovendien ontdekte hij dat die grote kruisen in de graven *niet* in de buurt van de handen of de heupen lagen maar wel op de borst. Tenslotte komen ze veel minder in de graven voor en dan nog alleen in de graven met de rijkste ceremoniële offergaven. Hieruit concludeerde hij dat die grotere kruisen meer een statussymbool vormden en hoogstens als “special purpose money”, dus om sociale verplichtingen na te komen, en niet als commercieel geld werden gebruikt.

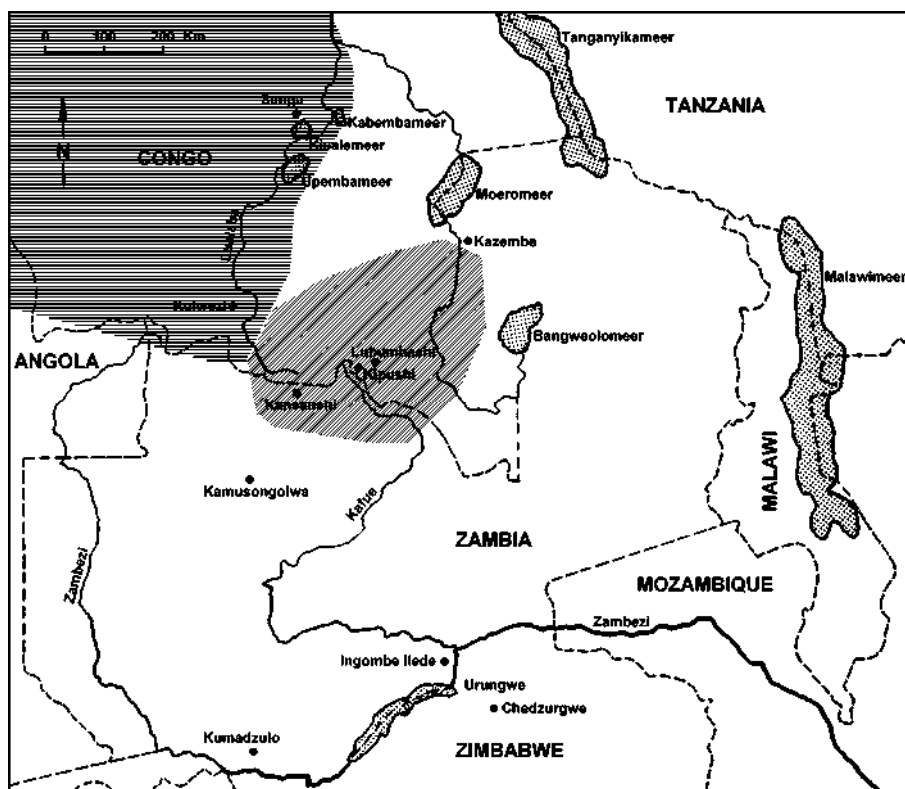
Naarmate het Luba-rijk echter machtiger werd en zijn markteconomie uitbreidde, werden de kruisen kleiner, meer uniform en talrijker en werden ze, eens gestandaardiseerd, vanaf de 16de eeuw tot het einde van de 18de eeuw als universeel betaalmiddel gebruikt. Om echter de verhoogde vraag naar meer “geld” te kunnen beantwoorden zou er dus meer koper moeten ontgonnen worden. En inderdaad heeft Bisson in de 15de tot de 17de eeuw een versterkte toename van de koperproductie geconstateerd in de twee mijnen die hij heeft onderzocht rond Ingombe Ilede in de Zambiaanse Copperbelt.

Het is inderdaad een bewezen feit dat het koper dat in de oudere graven van Sanga en Kisali werd gevonden, niet ter plaatse werd ontgonnen, maar dat het via handelscontacten uit de Copperbelt in het zuiden kwam. De bewoners van het Upembabekken ruilden aanvankelijk vis, zowel gerookt als gedroogd, tegen koper, vooral

onder de vorm van juwelen zoals kralen en vooral armbanden, die zelfs toen reeds een zeer gegeerd betaalmiddel waren. We spreken nu van de 11de-14de eeuw (de Klassieke Kisale-periode).

Aan het einde van deze periode en bij het begin van de Kabamba-periode verschenen de eerste grote kruisen van het type II. Aanvankelijk kwamen ze nog weinig voor, maar geleidelijk, vooral met de toename van de handelsbetrekkingen met het zuiden bereikten meer en ook kleinere kruisen het Upembabekken. Vanaf de 16de eeuw tenslotte werden de kleine en zeer kleine kruisjes (type d en e) zó populair dat ze in hun gestandaardiseerde vorm algemeen in het hele Luba-rijk als een polyvalent betaalmiddel werden gebruikt.

Naar het einde van de Kabamba-periode toe verminderde echter de hoeveelheid kruisjes in de graven, tot ze tenslotte volledig verdwenen. Ze hadden dan hun waarde volledig verloren en hun rol als betaalmiddel werd in de 19de eeuw voor een groot deel overgenomen door glaskralen, kauri's en andere schelpen.

Kaart 5. Verspreiding kruisen type II (e)
(d)

Praktisch al de kruisen van het type II die in het Upembabekken werden gevonden, zijn afkomstig uit graven, vooral uit het gebied rond het Kisalemeer (Sanga, Kisale en Katongo).

Tijdens zijn opgravingen stootte Nenquin op drie cultuurlagen en met behulp van de koolstofmethode werd een chronologische datering opgesteld. De Maret verfijnde het geheel en kwam tenslotte tot de volgende, tegenwoordig algemeen aanvaarde classificering van de uitgravingen in Sanga en omgeving. Deze tijdsindeling was nodig om nauwkeuriger de opkomst van de kruisen te situeren.

A. De Oude Kisale-periode (8ste tot 10de eeuw na Christus)

Koper komt nog niet voor in de graven van deze periode. Wel vindt men er ijzeren hakken (die waarschijnlijk reeds als populair ruilmiddel werden gebruikt).

B. De Klassieke Kisale-periode (11de tot 14de eeuw)

In de graven vindt men rijke offergaven, vooral nog in ijzer, maar koperen voorwerpen onder de vorm van kleine ringetjes (kralen?) met een doormeter van 4,5 à 8 mm en 1,2 mm dikte, evenals armbanden komen geleidelijk meer en meer voor. De ringetjes evenals de armbanden werden waarschijnlijk reeds als betaalmiddel gebruikt.

Hoewel in de Zambiaanse Copperbelt reeds grote en zeer grote kruisen werden gebruikt vanaf de 10de eeuw, komen ze pas aan het einde van de 14de eeuw geleidelijk voor in de graven van het Upembabekken, naarmate de handel zich meer in noord-zuidelijke richting uitbreidde.

C. De Kabamba-periode (einde 14de tot einde 18de eeuw)

Genoemd naar de vindplaatsen rond het Kabambameer. Deze periode wordt gesplitst in:

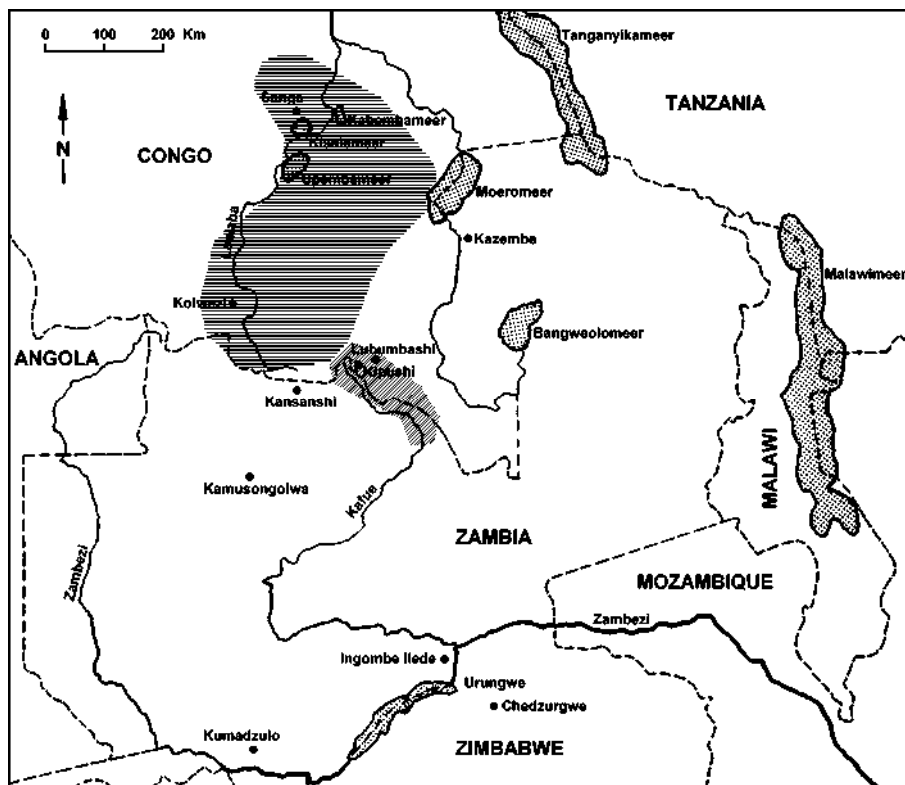
1. Kabamba A (einde 14de tot 16de eeuw)

De kruisen van het type II (b en c) worden talrijker. Ze waren waarschijnlijk aanvankelijk nog prestigeobjecten (lagen op de borst) en misschien "special purpose money".

2. Kabamba B (einde 16de tot einde 18de eeuw)

Kleine en zeer kleine kruisjes (d en e) komen massaal voor in de graven: ze zijn gestandaardiseerd betaalmiddel geworden (liggen naast de handen en bij de heupen). Naar het einde van de 18de eeuw worden ze minder talrijk in de graven. In de plaats daarvan vindt men meer en meer snoeren met glaskralen en schelpengeld.

IV. Het Andreaskruis (= type IV)

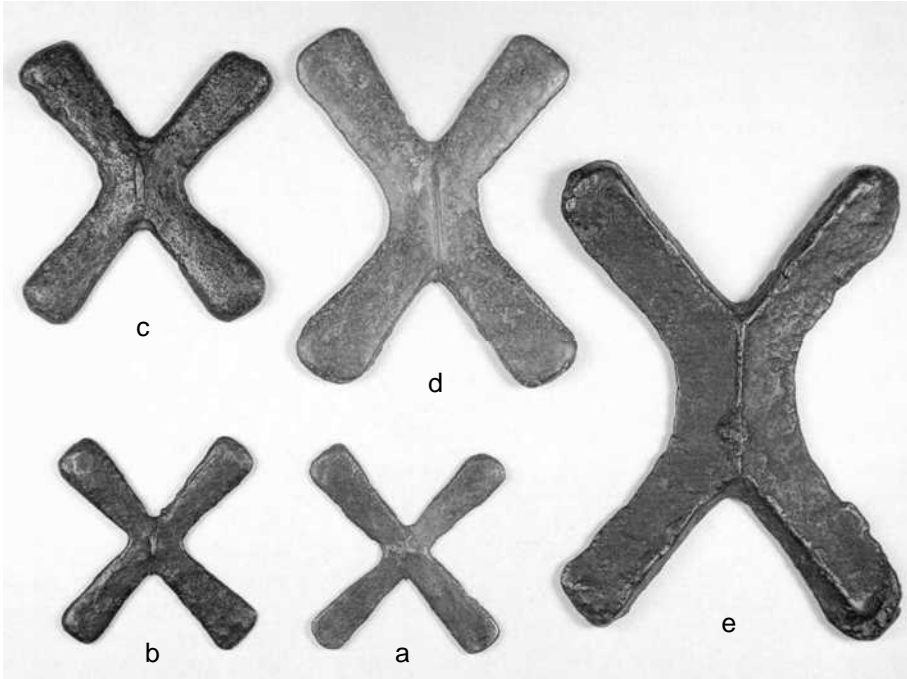

Kaart 6. Verspreiding kruisen type IV (X-vorm)

Verspreiding Mukuba wa Matwi

Het einde van de 18de eeuw betekende dus het einde van de koperstaafjes van het H-type in het Upembabekken, maar dat betekende evenwel niet het einde van de katangakruisen, want rond het begin van de 19de eeuw (en vooral vanaf de tweede helft) verscheen de jongste telg van het geslacht, het type IV, een koperstaaf in de vorm van het Andreaskruis dat bij het grote publiek het meest bekend is geraakt als hét katangakruis (bij de oud-kolonialen bekend als “croisette”). De namen “katangakruis” en “croisette” zijn echter namen die de blanken gebruikten: de algemeen gebruikte naam (en meteen ook de oudste) bij de inheemse bevolking in Centraal-Afrika was echter **Handa** (d.i. het Swahili voor “splitsing” of “aftakking”). De Luba uit het Lualaba-Kasaigebied noemden de kruisen **Lukano** (mv. Nkano), wat “arm-ring” betekent omdat de smeden de kruisen gebruikten als grondstof voor de vervaardiging van arm- en enkelringen. Volgens Mahieu werden ze ook **Tshombe** (= koper) genoemd. Volgens Thompson noemden de Sanga de kruisen **Mahandi** (zie de gelijkenis met Handa). In bepaalde delen van Katanga tenslotte sprak men van **Miambo**.

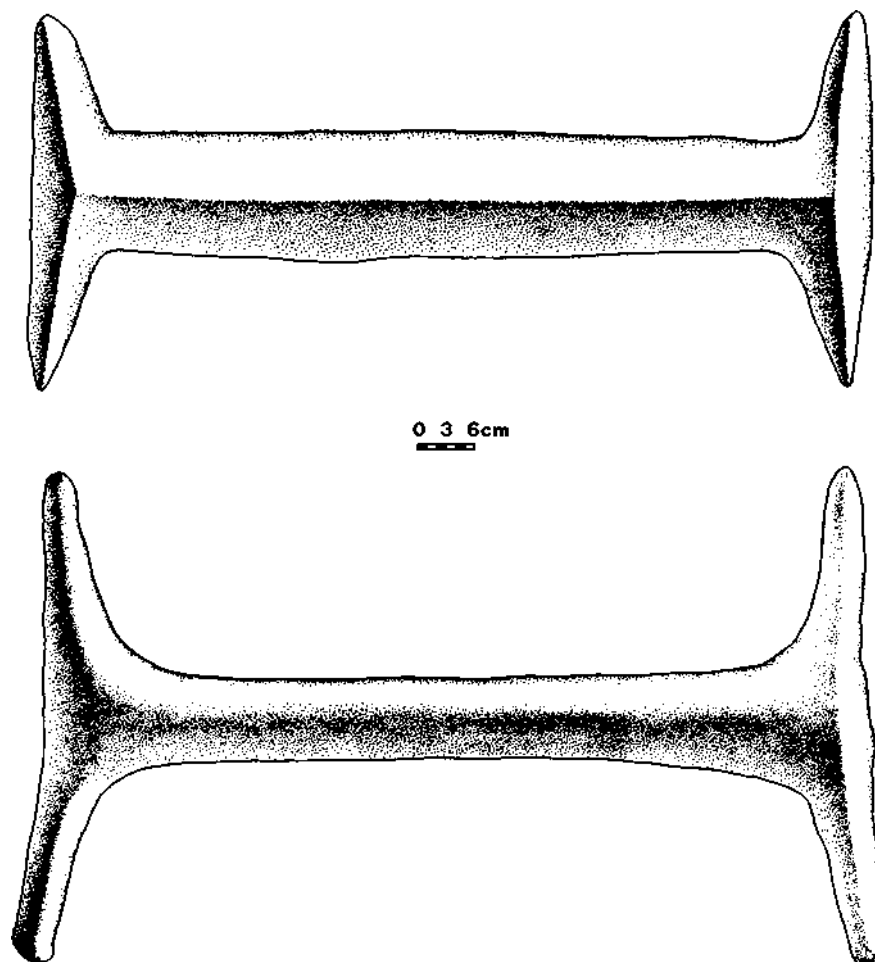

Afb. 3. Andreaskruis (type IV): verschillende vormen.

a) 174 mm 340 g; b) 176 mm 400 g; c) 230 mm 1300 g; d) 282 mm 1560 g; e) 375 mm 3330 g
 De afmeting is de diagonaal lengte. Verzameling Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren, inventarisnummers 37131 79.1.883 79.23.186 9332 80.2.561

Vanaf het begin van de 19de eeuw (en misschien zelfs einde 18de eeuw) werden deze kruisen gegoten door de Sanga, dé specialisten in het centrumbekken van Katanga, en tussen Kipushi en Lubumbashi. Ze goten niet alleen kruisen in verschillende grootte, maar ook zeer eigenaardige koperstaven die door de inheemse bevolking **Mukuba wa Matwi** (= koper met oren – zie afb. 4) werd genoemd. Het waren zware staven tussen 80 cm en 120 cm lang, 6 à 7 cm breed en ongeveer 7 cm dik, met een driehoekig profiel en een gewicht van 50 kg. Er bestonden ook kleinere exemplaren van 12 en 25 kg. De zwaardere staven eindigden aan weerszijden op een dwarse staaf, 10 à 40 cm lang (de “oren”), die dienden als handvatten. Twee mannen waren nodig om een staaf van 50 kg te dragen.

Toen Livingstone in 1867 in het gebied rond Kazembe verbleef, beschreef hij ze als grote hoofdletter I-staven. Ze circuleerden in een gebied dat zich uitstrekte van Kazembe in het noorden, het Malawimeer in het oosten en de Zambezi-vallei in het zuiden. In het westen kwamen ze niet voor. In 1903 stopten de Yeke, die vanaf 1860 de rol van specialisten-kopergieters hadden overgenomen, met de productie van deze zware staven.

Afb. 4. Mukuba wa Matwi.

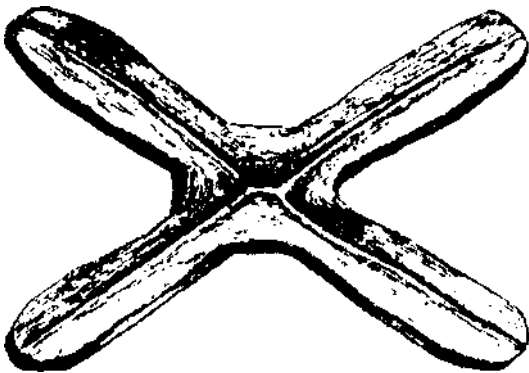
De katangakruisen van het type IV (of X-type) werden na 1860 vooral gegoten door de Yeke in het centrum en het oosten van het Katangees industriegebied en door de Bena Mitumba in het westen (streek rond Kolwezi). Deze laatsten goten reeds in de 16de eeuw de kruisen van het type II a en b en hiervoor gebruikten ze vaste, herbruikbare vormen zoals blijkt uit de vondsten van Grevisse (1956) in het gebied rond Kolwezi.

Later schakelden ze over naar de productie van het type IV en zij waren trouwens ook de laatsten om te stoppen met dit type rond 1925. Vorm en gewicht van deze kruisen kunnen, zoals reeds vroeger vermeld, sterk verschillen. Dit was vooral het geval voor de kruisen uit de tweede helft van de 19de eeuw. Sommige exemplaren uit die periode hebben stompere hoeken en gelijken qua vorm enigszins op de grote H-vormige kruisen uit de vorige eeuwen (zie d en e van afb. 3).

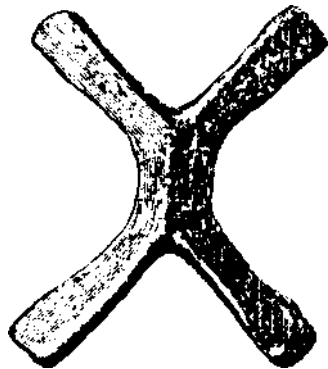
Ook de gewichten konden sterk schommelen: zo vermeldt Cameron (1887) exemplaren schommelend van 136 gram tot 900 gram, en Schoonheydt noteert gewichten gaande van 100 gram tot 1500 gram: het Bulawayo-museum (in Zimbabwe) bezit zelfs een exemplaar van 3770 gram! (De kleinste en de grootste X-kruisen die ik persoonlijk ooit aangeboden heb gezien waren: kleinste 168 mm diagonaal lengte met een gewicht van ong. 340 gram; de grootste had een diagonaal lengte van 281 mm en een gewicht van 1446 gram).

Qua gewicht en grootte waren er echter nog verschillen. Mahieu vermeldt twee soorten: de grote kruisen met een diagonale armlengte van 28 cm en een gewicht van 1000 gram, en de kleine van 500 gram zwaar en een armlengte van 23 cm. Volgens Tourneur wogen de kruisen rond Lubumbashi 600 gram en hadden ze een armlengte van 21 cm (ofschoon hij toegeeft dat zwaardere exemplaren bestonden!) Bij dit alles dient echter opgemerkt dat de grootte van het kruis niet noodzakelijk het gewicht hoefde te bepalen. Inderdaad konden ook andere factoren dat gewicht beïnvloeden, zoals de breedte en de dikte van de armen.

Bovendien waren sommige kruisen voorzien van een centrale uitstekende ribbel die soms over de hele lengte van beide armen liep (afb. 5), of soms slechts over het centrale langgerekte middenstuk (afb. 6).

Afb. 5 (naar Cameron).

Afb. 6 (naar Monteiro).

Waarschijnlijk betekenen deze verschillende “versieringen” wel iets, maar de symbolische betekenis ervan is voor altijd verloren gegaan. Tourneur echter zoekt er geen symbolische waarde achter: volgens hem is het een naad die de verbinding geeft van de twee delen van de gietvorm (p. 67).

Maar zó eenvoudig is de oplossing echter niet, want het grootste deel van de kruisen van het type IV werd gegoten in open zandvormen uit één enkel deel. Bij de Luba gebeurde dat volgens Gutzeit (1934) in open kleivormen; Quiggin en Arnot spreken over open zandvormen en Campbell (1922) beschrijft het gieten van kruisen van het type IV bij de Sanga en de Yeke in Katanga. Ook zij laten het gesmolten koper in vormen lopen die zij met hun vingers in het zand hebben uitgegraven. Nergens wordt er echter gesproken over gietvormen die uit twee delen bestaan. Voor wat de typen II en III betreft, werden op verschillende plaatsen vaste vormen gevonden in gebakken klei en speksteen, zodat we kunnen veronderstellen dat deze typen wel in

herbruikbare vormen werden gegoten, doch bij deze typen wordt in de vormen geen afdruk van de middenrib aangetroffen.

Het type dat het dichtst het kruis met de middenrib benadert is dat uit de publicatie van Monteiro (zie afb. 6) dat hij aangetroffen heeft in de tweede helft van de 19de eeuw (1863) in Benguela, een havenstad in Angola. Nu weten we dat het vooral de kruisen van de Lunda met een gewicht van oorspronkelijk 2 à 2,5 kg waren uit het westelijk bekken (centrum Kolwezi), die via allerlei handelswegen uiteindelijk Angola bereikten.

We weten eveneens dat de kopergieters zeer traditioneel te werk gingen en dat dezelfde variaties en kenmerken van de kruisen onveranderd van vader op zoon werden doorgegeven. Misschien zijn daarom de kruisen met middenrib afkomstig uit het Lunda-rijk en gemaakt door de Bena Mitumba die, zoals we weten, in dat rijk het kopergieten voor hun rekening namen. Het valt inderdaad ook op dat het vooral de langgerekte kruisen zijn met de meer stompe hoeken en de uitgesproken H-vorm, die de middenrib het duidelijkst vertonen. Nu waren het precies de Bena Mitumba die het meest vertrouwd waren met de kruisen in H-vorm en ze ook het langst hebben gegoten.

In 1985 onderzocht prof. Rolf Denk 78 kruisen met middenrib en 29 kruisen zonder middenrib, alle afkomstig van leden van Eucoprino, een Europese vereniging die zich bezighoudt met het verzamelen, bewaren en bestuderen van traditionele geldvormen. Er werd o.a. aandacht besteed aan afmetingen en gewicht van de kruisen uit de twee groepen, en uit het onderzoek bleek dat de afmetingen van de kruisen zonder middenstuk schommelden tussen 17,5 cm en 21,5 cm en dat hun gewicht lag tussen 330 en 700 gram. Bij de kruisen met middenrib daarentegen lagen de afmetingen tussen 17,5 en 27,5 cm, terwijl het gewicht overwegend varieerde tussen 600 en 1300 gram.

Vooraf dat maximum gewicht van 700 gram bij de kruisen zonder middenrib is veelzeggend, want zoals vroeger reeds vermeld vervaardigden de Yeke uit een ovenopbrengst van 35 kg koper steeds 50 kruisen die dus elk nagenoeg 700 gram moesten wegen, maar praktisch nooit meer. De Lunda daarentegen waren helemaal niet gebonden aan dat gewicht van 700 gram. Zij waren integendeel gewend zwaardere en grotere kruisen te vervaardigen voor de uitvoer naar het westen.

Misschien zijn al deze argumenten wat ver gezocht, maar toch zou het wel eens interessant kunnen zijn om dit spoor verder te onderzoeken.

V. Verspreiding en waarde

A. Verspreiding

De X-vormige katangkakruisen (type IV) werden niet alleen als geld gebruikt door veel etnische groepen in de productiegebieden van het centraal en zuidwestelijk bekken van Katanga (de Luba, Sanga en Bena Mitumba), maar eveneens door het grootste deel van de etnieën in het stroombekken van de Kasai, de Lulua, de Lualaba en de Lomani.

In het noorden werden ze nog tot in het eerste kwart van de 20ste eeuw als geld gebruikt door de Mongo, de Jonga, de Nkutshu, de Kusu, de Songye, de Kuba en de Dzing om slechts de bijzonderste etnische groepen te noemen. Maar hun gebruik beperkte zich niet alleen tot Congo. Ook in Noord-Zambia en in Angola werden ze gretig als betaalmiddel aangenomen, en men vond ze zelfs, zoals eerder vermeld, in Benguela en Loanda aan de Atlantische kust.

Het eigenaardige is echter wel dat, volgens Tourneur, noch de Yeke, noch de Lunda de kruisen als geld gebruikten.

De Yeke gebruikten algemeen als geld **de Sambo (mv. Tusambo)**, een enkelring met een diameter van 120 mm, uit fijne koperdraad die strak rond een plantaardige vezel werd gewonden. Het was een werk dat uitsluitend door ouderlingen werd verricht. Op dezelfde manier werden in hetzelfde gebied ten minste 1000 jaar geleden ook reeds deze ringen vervaardigd, met koperdraad, die soms maar 0,3 mm dik was en die werd vervaardigd uit plaatselijk ontgonnen koper (de draad werd getrokken met behulp van eenvoudige werktuigen!).

Waarde. Men kocht: 10 kg inlandse bloem voor 1 Sambo
 1 kip voor 5 Tusambo
 1 geit voor 100 Tusambo
 1 geweer voor 400 Tusambo
 1 jong meisje voor 800 Tusambo

Bij de Lunda was het **de Lukasu (mv. Tukasu)** die de rol van algemeen aanvaard betaalmiddel vervulde. De Lukasu was een *koperen* hak met een lengte van nagenoeg 220 mm en een breedte van 160 à 172 mm.

Waarde. Een geit kostte 5 Tukasu en voor 10 Tukasu kocht men een percussiegeweer.
 40 Tukasu was de prijs voor een gewone mannelijke slaaf.

B. Waarde van de kruisen

Met betrekking tot de H-vormige kruisen kunnen we kort zijn: daar de inheemse bevolking zelf geen geschreven documenten heeft nagelaten, en de periode waarin ze als geld werden gebruikt (16de-18de eeuw) te ver in het verleden ligt, weten we niets over de koopwaarde van de kruisen van het type II.

Wat de waarde van de X-vormige kruisen (type IV) betreft: die kon nogal fel schommelen, wat heel begrijpelijk is, als men rekening houdt met de schommelingen in gewicht bij de verschillende kruisen.

Algemeen kan men echter stellen dat de waarde steeg, naarmate men zich verder verwijderde van de productiecentra. Zelfs in de 20ste eeuw, toen de kruisen meer gestandaardiseerd werden, waren er nog grote schommelingen die vooral te maken hadden met de afstand en de ontoegankelijkheid tot de verschillende etnische groepen. Zo kostte rond 1924 een gewoon kruis van 600-700 gram in Katanga 1 frank en in het Kasai gebied 25 frank (die prijs daalde in Kasai spectaculair na de aanleg van de spoorlijnverbinding tussen Katanga en het Kasai gebied: in 1928 kostte hetzelfde kruis in Katanga 5 frank en in de Kasai slechts 10 à 15 frank!).

Verscheidende auteurs vermelden de waarde van de kruisen op de inlandse markten voor het gebied waar ze actief waren als ambtenaar, missionaris of onderzoeker, en het is wel interessant om de voornaamste gegevens hier even te vermelden. De prijzen werden voor het grootste deel genoteerd in de periode 1890-1900.

Zo vermeldt Mahieu voor het Kasaigebied dat men voor een kruis van 600 gram volgende zaken kon kopen. Ofwel: 5-6 kippen of 1 geit*,
 ongeveer 3 meter goede stof,
 3 à 4 kg rubber,
 6 bijltjes (hachettes).

* Voor het merendeel van de etnische groepen in Congo waren de kip en de geit waardemeters.

Volgens Victor Tourneur kocht men in Katanga in dezelfde periode voor 1 Miambo van 6 à 700 gram 10 kg inlandse bloem. Voor 5 Miambo kocht men 4 kippen of 1 vadem (1,53 m) stof van goede kwaliteit; een percussiegeweer kostte 10 Miambo.

Bij de Luba waren de prijzen nagenoeg dezelfde: een geweer of een pistool kostte er eveneens 10 kruisen, en men kocht een kip of 10 kg inlandse bloem voor 1 kruis. Een geit (die evenveel waard was als 5-6 kippen) kon men kopen voor 6 kruisen (Verbeke 1960).

Bij de Ndembu Lunda (in Noordwest-Zambia) kocht men een geweer voor 24 kruisen, een slagrand (?) voor 100 kruisen en een slavin voor 150 kruisen. Maar bij de Kuba (verder verwijderd van de productiecentra) kon men volgens Vansina (1954) reeds een slagrand kopen voor slechts 5 kruisen. Bij de Lele, burenen van de Kuba (maar ze leefden aan de overkant van de Kasairivier) tenslotte, was de waarde van een kruis nog veel groter: een slaaf kon men reeds kopen voor 1 kruis! (Douglas 1963).

En om deze opsomming over de waarde af te sluiten toch nog dit: in 1930, een paar jaar nadat men in de mijnen rond Kolwezi de productie van de laatste kruisen had stopgezet, was de vraag ernaar nog zó groot, dat bij de Bena Mitumba rond Kolwezi een kruis nog 15 à 20 frank kostte (Grévisse 1932).

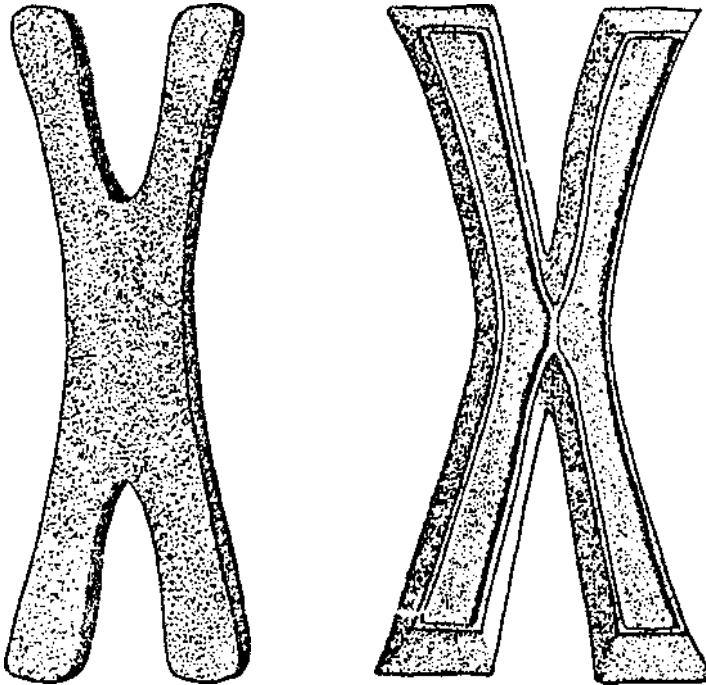
Nochtans werden de X-kruisen niet alleen gebruikt voor commerciële transacties. Daarnaast werden ze ook (en bij sommige etnische groepen zelfs uitsluitend) gebruikt voor sociale betalingen; algemeen als noodzakelijk deel van de bruidsschat (o.a. bij de Luba), ook als bloedgeld en als toetredingsgeld tot *het Bamtudyé* geheim genootschap.

In de politieke sfeer tenslotte werden de kruisen gebruikt bij de betaling van tribuut aan de koning of aan het stamhoofd. Ze dienden ook als insigne van macht, door de Kanyok-koningen uitgereikt aan sommige stamhoofden en werden op die manier symbolen van wettelijke autoriteit.

We kunnen echter dit overzicht van de kruisen niet afsluiten, zonder nog te wijzen op twee erg afwijkende vormen van kruisen, waarvan het productiecentrum niet in Katanga zelf maar wel zuidelijker te situeren valt. We zouden ze kunnen aanduiden als typen II aa en III.

Exemplaren van het type II aa (zie afb. 7) werden voor het eerst ontdekt in de ruïnes van de necropolen van Zimbabwe en Umnikawa, samen met de overeenstemmende gietvormen in speksteen (= steatiet). Ze zouden stammen uit de 9de-12de eeuw, en Walton (1957) noemde het type meteen het “Zimbabwe-type”. Ook Hall ontdekte reeds in 1905 in Zimbabwe twee breukstukken van dit Zimbabwe-type. Bovendien werden dicht bij Great Zimbabwe, in de oude Zimbabwe Copper Mine eveneens spekstenen gietvormen gevonden door Bent en Hall, waarmee men eenvoudige, 15 cm lange H-vormige kruisen kon gieten, zonder randen en tamelijk plat, maar de kruisen zelf werden tot nog toe niet gevonden (Herbert p. 108). Later werden honderden kilometers meer noordelijk nog meer kruisen en gietvormen van het type II aa gevonden, namelijk bij de Kamusongolwaheuvel door Daniels (1967) en door Bisson (1975) bij Kansanshi en in Kipushi. Volgens Bisson hebben de gestandaardiseerde kruisen (ze komen uitsluitend voor in één maat) van het type II aa zich vanuit Zimbabwe zeer geleidelijk (in Kipushi verschijnen ze pas in de 15de eeuw!) naar het noorden tot in Katanga verspreid. Wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen dat het verschijnen van dit type in Kipushi (type dat een grote gelijkenis vertoont met de oudste grote H-vormige kruisen type II b) historisch samenvalt met het begin van de Monomotapa-periode, dus rond 1460 na Christus (Walton 1953 en 1956).

Wat bovendien bij dit type opvalt is de grote gelijkenis met de tinstaven die de Feniciërs reeds vóór het begin van onze tijdrekening haalden uit Cornwall (Engeland), en heel wat geleerden houden er ernstig rekening mee dat het idee van de Handavorm Zuid-Zimbabwe vanuit Cyprus, via Noordoost-Afrika bereikte.

Afb. 7. Type II aa (Zimbabwe-type) Afb. 8. Type III (Chedzurgwe-type)

Het type III tenslotte (zie afb. 8) werd voor het eerst ontdekt door Garlake (1970) op de Chedzurgweheuvel in het Urungwedistrict, eveneens in Zimbabwe. Bij opgravingen vond hij naast keramiek, kralen en koperen armringen, ook twee in vormen gegoten koperstaven in langgerekte X-vorm van respectievelijk 3 en 3,5 kg zwaar en 30 en 35 cm hoog.

De kruisen zijn zeer verzorgd afgewerkt en vertonen een opgeworpen rand die rond de twee armen loopt, en ze schijnen een overgangsvorm te zijn tussen de kruisen van het H-type en die van het X-type. Bij verdere opgravingen in het gebied werden uiteindelijk in totaal 62 kruisen van het type III gevonden op meer dan 30 verschillende vindplaatsen die praktisch alle in het Urungwedistrict kunnen gesitueerd worden. Met behulp van de koolstofdatering werd vastgesteld dat de Chedzurgweheuvel bewoond was van de 15de tot de 18de eeuw. Naar de eerste vindplaats van dit kruis noemt men het type III algemeen het Chedzurgwe-type.

Ook in Ingombe Ilede, net over de grens in Zambia, werden bij opgravingen 8 kruisen van het Chedzurgwe-type gevonden; 6 tussen 4 en 4,5 kg en 2 die ongeveer 2,5 kg wogen (Bisson 1975), terwijl in Kipushi en bij de Etoile du Congomijn (bij Lubumbashi) alleen spekteenvormen van het type III werden gevonden. Deze kruisen worden in Katanga praktisch niet aangetroffen en de reden is eenvoudig: ze werden vanuit Urungwe verhandeld in zuidelijke en oostelijke richting, dus wég van Katanga.

Samengevat kunnen we stellen dat het Zimbabwe-type (type II aa) het oudste van de twee is (9de-12de eeuw) en een schakel vormt tussen de platte koperstaven met licht inzakkende uiteinden en de H-vormige types (II b, c, d en e).

Het Chedzurgwe-type (type III) daarentegen is jonger (15de-18de eeuw) en lijkt een overgangstype tussen de H-vormige kruisen en de meer gekende X-types uit de 19de-20ste eeuw.

Tenslotte nog een laatste opmerking: op geen enkele plaats heeft men bij opgravingen kruisen gevonden, die uit een ander metaal waren gegoten dan uit koper. Volgens Herbert (1984 p. 100-111) en de Maret (1981) speelde goud in Centraal-Afrika geen enkele rol, noch bij de cultusvoorwerpen, noch bij de sieraden uit de Kisale- en de Kabamba-periode. De inheemse bevolking kende wel goud, doch ze hadden het metaal verworpen als zijnde té zacht en onbruikbaar voor praktische doeleinden. Koper was voor hen hét metaal met de hoogste magische, sociale en rituele waarde.

Toch duiken in verkoopscatalogussen geregeld gouden katangakruisen van het type 2 d (16 à 35 mm hoog) op, soms zelfs met echtheidscertificaten ondertekend door nepfiguren. Ongetwijfeld zijn het wel echte gouden voorwerpen (hoewel het goudgehalte praktisch nooit wordt vermeld), maar die zeker niet in het hierboven besproken gebied en in de behandelde periode werden geproduceerd.

Wél authentiek zijn de felrood gekleurde kruisen van het X-type, die af en toe worden aangeboden. Rood heeft sedert onheuglijke tijden een magisch-symbolische betekenis gehad voor de Centraal-Afrikaanse bewoners; het symboliseert zeer vaak leven, bloed, macht (dus ook prestige) en vuur. Rode kleurstof werd regelmatig op

allerlei voorwerpen aangebracht om rituele redenen: denken we maar aan de vele houtsculpturen, die met *Tukula* (een rood poeder dat met olie vermengd een pasta vormt) werden gekleurd. Het succes van koper in Afrika is voor een niet onbelangrijk deel te danken aan zijn rode kleur, maar vreemd genoeg kenden zeer veel Afrikaanse talen geen specifiek woord voor koper. De inheemse bevolking noemde het “rood ijzer” of “het rode metaal”, met telkens echter het accent op “rood”. Hoe roder het metaal, hoe hoger de waarde. Daarom verkoos de inheemse bevolking ook algemeen het rodere inlandse koper boven het Europees ingevoerde koper, en de inlandse smeden gebruikten allerlei middeltjes om de kleur van het koper te verbeteren. Zo verhitten de Luba- en de Sunda-smeden een tweede maal het gezuiverde koper en dompelden de kruisen daarna in water, waardoor ze een dieprode kleur verkregen. De Bushoong goten palmwijn over de verhitte kruisen om een zelfde resultaat te verkrijgen. Deze behandeling verklaart eveneens wellicht de oorsprong van het “purper koper” van Luanda, dat niet alleen in Congo, maar eveneens in de oostelijke Nigerdelta reeds in de 16de eeuw ten zeerste werd op prijs gesteld.

V. Besluit

Het volledige gamma van katangakruisen kan beschouwd worden als een reeks van typische voorwerpen die gedurende bijna 1000 jaar over een zeer grote oppervlakte algemeen werden erkend, oorspronkelijk als prestigevoorwerpen die tegelijkertijd een belangrijke sociale rol speelden o.a. als een symbool van rijkdom en macht, maar die zeer snel werden gebruikt als een polyvalent betaalmiddel, zowel bij sociale verplichtingen (bruidsgeld, weergeld, boetes en tribuutgeld) als bij alle commerciële verrichtingen.

En dat zelfs in de 20ste eeuw veel etnische groepen het katangakruis nog als een symbool van macht en van onafhankelijkheid beschouwden, blijkt wel overduidelijk uit de bewuste keuze van Moise Tshombe om het in 1960 op zijn nieuwe vlag, op de postzegels en op de muntstukken van zijn Katanga af te beelden.

5 F Katanga 1961, koper

Postzegel van Katanga 1961

Vlag van Katanga (rood groen wit)

Overzicht van de vormevolutie van het katangakruis

Type	Beschrijving	Afmetingen	Gewicht	Datering	Oorsprong en verspreiding
I	Platte, rechthoekige staaf, later evoluerend naar uiteinden in zwaluwstaart.	L. ong. 250 mm B. ong. 50 mm Dikte: 6-8 mm	300 à 600 g	Einde 6 ^{de} tot 9 ^{de} eeuw	Naviundu (Lubumbashi) Kamadzulo (7 ^{de} eeuw) Kamusongolwa Nog niet in Upembabekken
II a	Ruwe H-vorm, met uitgesproken inzinking boven en onder. Zeer lang, plat tussenstuk. (zie afb. 1(8))	L. ong. 250 mm B. ong. 45 mm Dikte: 6 mm.	200 à 300 g	9 ^{de} tot 12 ^{de} eeuw	Gebied van de Kundelungu
II aa	“Zimbabwe-type”(tussenvorm II a - II b) Armen zijn langer, tussenstuk korter dan type II a, maar flink wat langer dan II b.	L. 250 mm B. 85-90 mm	?	9 ^{de} tot 15 ^{de} eeuw	Zimbabwe-ruïnes Kamusongolwa Kansanshi (11 ^{de} – 12 ^{de} eeuw) Kipushi (pas in de 15 ^{de} eeuw) Nog niet in Upembabekken
II b	H-vormig verbindingsstuk 1/3 van de totale lengte. Groot.	L. 71 à 150 mm	90 à 180 g	11 ^{de} – 14 ^{de} eeuw (Klassiek Kisale)	Kipushi en Lubumbashi Geleidelijke verspreiding tot in het Upembabekken
II c	Onregelmatige H-vorm. Smal verbindingsstuk. Middelmatig.	L. 36 à 70 mm	20 à 80 g	Kabamba A Eind 14 ^{de} -16 ^{de} eeuw	Oorsprong Kipushi Verspreiding Upembabekken-Sanga-Katongo
II d	Onregelmatige H-vorm. Verbindingsstuk is even dik als de benen. Klein.	L. 16 à 35 mm	3 à 20 g	Kabamba A-B 16 ^{de} à 17 ^{de} eeuw	Kipushi – Kisale – Sanga Bij de Luba (langsheen de Lualaba)
II e	Zeer onregelmatige H-vorm. Zeer klein.	L. 5 à 15 mm	0,2 à 2 g	Kabamba B 17 ^{de} – eind 18 ^{de} eeuw	Oorsprong Kipushi – Kolwezi – Lubumbashi Verspreiding Upembabekken en Luba-rijk
III	Tussenvorm H- en X-type = “Chedzurgwe-type” Nauwkeurige afwerking – verhoogde ribbel rondom de armen. Verschil in dikte.	Dwarslengte: 300 à 350 mm	2,3 à 4,5 kg	15 ^{de} – 18 ^{de} eeuw	Oorsprong: Chedzurgwe in het Urungwedistrict (Zimbabwe) Ingombe Ilede en Kipushi Komen minder voor in Katanga
IV	X-vorm (= Andreaskruis)	Dwarslengte: 170 à 300 mm	300 à 1500 g	Einde 18 ^{de} tot 20 ^{ste} eeuw	Door Sanga en Yeke (centrum) Bena Mitumba en Luba (west)
V	Mukuba wa Matwi (= koper met oren)	L. 80 à 120 cm	12-25-50 kg	Begin 19 ^{de} eeuw (tot ong. 1903)	Door Sanga en Yeke Verspreiding: richting oostkust (tot zelfs in Indië)

VI. Bibliografie

E. ANCIAUX DE FAVEAUX & P. de MARET, *Vestiges de l'âge de fer dans les environs de Lubumbashi*. In: *Africa-Tervuren* 26, 1980.

F.S. ARNOT, *Garenganze*. London 1875, Frank Cass.

J.T. BENT, *The ruined cities of Mashonaland. Being a record of excavation and exploration in 1891*. London 1892.

BIEBUYCK, *La monnaie Musanga des Balega*. *Zaire* 7, 1953 p. 675-86.

Michael S. BISSON, *Copper currency in Central Africa; the archaeological evidence*. In: *World Archaeology* 6, London 1975.

Michael S. BISSON, *The Prehistoric Coppermines of Zambia*. D. Diss. University of California; Santa Barbara 1976.

Michael S. BISSON, *Precolonial Copper Metallurgy: sociopolitical context*. In: *Ancient African Metallurgy: the socio-cultural context*, Walnut Creek, California, Alta Mira Press, 2000.

Verney Lovett CAMERON, *Quer durch Afrika*. Leipzig 1877.

G. CATON-THOMPSON, *The Zimbabwe Culture*. London 1931.

S.G.H. DANIELS, *A note on the Iron Age Material from Kamusongolwa Kopje, Zambia*. In: *South African Archaeological Bulletin XXII*, 88, 1967.

Rolf DENK, *Die verschiedenen Formen der sogenannten Katangakreuze*. In: *Der Primitivgeldsammler* 6/3, (1985, p. 3-28).

A. DORSINFANG-SMETS, *Les moyens d'échange traditionnels dans le bassin congolais*. In: *Revue Européenne des Sciences Sociales*. Genève 21, 1970.

M. DOUGLAS, *The Lele of the Kasai*. London, Oxford University Press, 1963.

P.S. GARLAKE, *Iron Age Sites in the Urungwe district of Rhodesia*. In: *South African Archaeological Bulletin* 25/1, 1970.

F. GRÉVISSE, *Notes ethnographiques relative à quelques populations autochtones du Haut-Katanga industriel*. In: *Bulletin Trimestriel du Centre d'études des Problèmes Sociaux Indigènes*, Elisabethville 32 et 33, 1956.

Grégoire GUTZEIT, *La fonte de la monnaie (croisettes) chez les Baluba du territoire du Musonoi (Haut Katanga Ouest)*. In: *Archives Suisses d'Anthropologie Générale*. Genève 7, 1934.

Msgr. de HEMPTINNE, *Les mangeurs de cuivre du Katanga*. In: *Congo* 7, Bruxelles 1926.

Eugenia W. HERBERT, *Red Gold of Africa; Copper in precolonial History and Culture*, Madison 1984.

Luc de HEUSCH, *Valeur, monnaie et structuration sociale chez les Nkutshu (Kasai, Congo belge)*. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*, Bruxelles 1955.

Jean HIERNAUX & E. LONGRÉE & J. de BUYT, *Fouilles archéologiques dans la vallée du Haut-Lualaba. Partie I – Sanga 1958. Annales du Musée Royal de l'Afrique Centrale, Sciences Humaines No 73*, Tervuren 1955.

Alfred MAHIEU, *Numismatique du Congo 1485-1924 – Instruments d'échange, valeurs monétaires, méreaux, médailles*. Bruxelles 1924.

Alfred MAHIEU, *La monnaie de cuivre au Katanga*. In: *Congo 7*, Bruxelles 1926.

Pierre de MARET, *Fouilles archéologiques dans la vallée du Haut-Lualaba, Zaïre: Partie II, Sanga et Katongo 1974. Annales du Musée Royal de l'Afrique Centrale, Sciences Humaines No 120*. Tervuren 1985.

Pierre de MARET, *Sanga; New excavations, more data and some related problems*. In: *Journal of African History 18*, London 1977.

Pierre de MARET, *L'évolution monétaire du Shaba central entre le 7e et le 18e siècle*. In: *African Economic History 10*, Madison 1981.

Pierre de MARET, *The Iron Age in West and South*. In: F. de NOTEN (ed), *The Archaeology of Central Africa*. Granz 1982 (p. 77-96).

Pierre de MARET, *Croisette Histories*. In: Luc de HEUSCH (ed.), *Objects, Signs of Africa*. Snoeck Ducaju & Zn.

Joachim J. MONTEIRO, *Angola and the river Congo Vol I/II*. (London 1875).

Jacques NENQUIN, *Excavations at Sanga, 1957. The protohistoric necropolis*. In: *Annales Musée Royale de l'Afrique Centrale; Sciences Humaines 45*, Tervuren 1963.

A. Hingston QUIGGIN, *A Survey of Primitive Money*. London 1963.

A. Hingston QUIGGIN, *Trade Routes, Trade and Currency in East Africa; Occasional Papers of the Rhodes-Livingstone Museum No 5*, Livingstone 1949.

Nicole RAES, *Les croisettes de cuivre en Afrique Centrale; approches archéologique, historique et ethnographique*. Mémoire de licence-Université Libre de Bruxelles 1986-87.

Josette RIVELLAIN, *Etude comparée des phénomènes prémonétaires en protohistoire européenne et en ethnoarchéologie africaine*. Thèse Université de Paris I. Panthéon Sorbonne, Paris 1987.

Jacques SCHOONHEYT, *Les croisettes du Katanga*. In: *Revue Belge de Numismatique 137*. Bruxelles 1991.

Louis C. THOMPSON, *Ingots of native manufacture*. In: *Native Affairs Department Annual (Nada) 26*. Salisbury 1949.

Victor TOURNEUR, *Monnaies indigènes du Katanga*. In: *Gazette Numismatique*, Bruxelles 1910, p. 65-70.

Jan VANSINA, *Long-distance Trade-routes in Central Africa*. In: *Journal of African History 3*, pp. 375- 390, London 1962.

Jan VANSINA, *The Tio Kingdom of the Middle Congo (1880 – 1892)*. New York 1973.

A. VERBEKEN, *Les croissettes de cuivre du Katanga*. In: *Revue Congolaise Illustré* 31, p. 28-29, Bruxelles 1960.

Joseph VOGEL, *Kumadzulo. An early iron age village site in Southern Zambia*. In: *Zambia Museum Papers* 3, Lusaka 1971.

James WALTON, *Some features of the Monomotapa Culture*. In: J.D. CLARK (ed) *Third Pan-African Congress in Prehistory*. London 1957.

Michael WARD, & Schecter LEE, *Symbols of Wealth: abstractions in African Metalwork*. New York 1988.

Renaud ZEEBROEK, *La monnaie dans le monde Bantou. Le cas des Luba de Shaba*. Diss. Université Libre de Bruxelles, 1976.